

Қ. МЫРЗАЛИЕВ ПЕН С. МӘМӘТҚУЛОВТАР ПОЭЗИЯСЫНДА ҰЙҚАСТАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ұйқас – барлық түркі тілдес халықтар поэзиясында өлең құрылысының негізгі элементі ретінде қарастырылады. Силлабикалық өлең жүйесінде ұйқастың рөлі тек бүгінгі күннің маңызды мәселесі емес, сондай-ақ ежелден келе жатқан өзекті тақырып. Халық ауыз әдебиетінде өлең деп танылған кез келген шығарманың ұйқас-тық тәртібіне ерекше назар аударған. Бұл туралы ғалымдар да өз еңбектерінде айтып келеді. Мәселен, бұл жөнінде қазақтың ғалымы М.Жармұхамедов былай дейді: “Айтыста белгілі бір ұйқас – ырғақпен бастап, шартты түрде сонымен аяқтау – үлкен шеберлікті талап етері сөзсіз, алайда, айтысушы ақындар оның күрделілігіне қарамастан, сол шарттылықты бастан-аяқ толық сақтап отырған” [1.50]. Ал жұмбақтар бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалым Шамшадин Керім жұмбақтардың буын санының негізінен төрттен – он кіге дейін болатындығын айта келіп, оларда байқалатын ұйқастарға ерекше назар

аударды: “Бәрінде де (жұмбақтарда –Ш. Б.) ұйқас бар. Тармақ жолдары ұйқас арқылы бірігіп тұтас-тық алған. Жұмбақ ішінен ұйқастың толымды, толымсыз түрлерін кездестіреміз” [2,98].

ұйқастардың ежелгі дәуірде кең түрде қолданылуы қазіргі күнгі поэзияда одан әрі күшейді. Бүгінгі таңда әр бір ақын шығармашылығында ұйқас ерекше рөл атқарады. Пікірімізге дәлел ретінде қазақ және ұйғыр халқының замандас ақындары Қ. Мырзалиев пен С. Мәмәтқуловтардың шығармаларындағы ұйқастар орнын қарастыру, салыстыру арқылы олардың ұйқастарды қолдану ерекшеліктерін айқындадық.

Зерттеу нысанасы ретінде Қ. Мырзалиевтің “Көкпар” және С.Мәмәтқуловтың “Меңрим” атты өлеңдер жинағы алынды. “Көкпар” атты жинақтағы өлең тармақтарының жалпы саны – 3226 болса, “Меңримде” – 3565 өлең жолы мәлім. Көріп тұрғанымыздай, екі жинақтағы өлең тармақтары арасын-

да елеулі алшақтық жоқ. Біздің бірден байқағанымыз екі ақынның да ұйқастарды қолдануы әртүрлі.

Қ. Мырзалиев жинағында *ааба* түрдегі қара өлең ұйқасы негізінде жазылған тармақтар жетекші орынды иелейді. Бұл ұйқас негізінде 2641 өлең жолы жазылып, олар 81,8%-ды құрайды. Бұл әрине, жоғары көрсеткіш. Бірақ қара өлең ұйқасының жетекші орынға ие болуы тек Қ. Мырзалиев шығармашылығына тән қасиет емес, өйткені, ұйқастың бұл түрі көптеген қазақ ақындарының өлеңдерінде де алдыңғы орынды алып отырады. Қара өлең ұйқасы ауыз әдебиетте және жазба әдебиетте кең қолдану аясына ие. Бұл түрдегі үлгіде жазылған өлеңнің бірінші, екінші және төртінші тармақтары өз ара ұйқасып келеді (*ааба*). Ұйқастану тәсілінен көрініп тұрғандай, үшінші тармақ ұйқастан тыс қалған. Қара өлең ұйқасына тән бұл қасиет академик З. Ахметов еңбегінде орынды деп табылады: “үшінші тармақтың үйлесімнен тыс қалуы орынды, сөйлеу интонациясын түрлендіру үшін осы ыңғайлы, төрт тармақтың аяғын түгелдей бірыңғай үйлестіріп бір жерге матастырып қою артықтау болар еді” [3,128]. Шынында да, егер қара өлеңнің барлық тармақтары ұйқасып келетін болса, ұйқас мұншама кең өрісте қолданылмаған болар еді.

Сондай-ақ, ұйқастың “қара өлең ұйқасы” деп аталуы да тегін емес. Себебі, бұл ұйқаста келген тармақтардың басым көпшілігі он бір буынды өлшем негізінде жазылған. Бұл ертеден келе жатқан дәстүр ретінде қалыптасқан. “Қазақтың “Қара өлең” деп айтатын өлеңдерінің барлығы да үш бунақты 11 буынан құралады” [4,163]. Аталған ұйқас қара өлеңдерге ерекше сын беріп, тармақтар ырғағын одан әрі күшейткендей болады. Әрине, қара өлең ұйқасында жеті, сегіз буынды өлеңдер де кездеседі. Бірақ олар он бір буынды өлшем сияқты кең түрде таралмаған. Ежелгі дәуірде қара өлең ұйқасы жыр негізінде шығарылған барлық үлгілерде орын алған. Бұл жөнінде Шамшадин Керім орынды пікір айтқан. Ол өз еңбегінде өлең түрінде келген жұмбақтар негізінен қара өлең үлгісінде жазылғанын төмендегіше тұжырымдайды: “Алтай, башқұрт т.б. түркі халықтарының жұмбақ топтамаларынан түркі буынды қара өлең формасын ұшырата алмаймыз. Аталған өлең формасы қазақ өлеңінің жетілгендігін айғақтайтындығы теоретиктер еңбектерінде анық айтылған” [2,98]. Қара өлең ұйқасы басқа түркі тілдес халықтар поэзия-сымен салыстырғанда ежелгі дәуірлерден бастап сіңіп, келешекте де қолдану ерекшелігін жоғалтпайтын дәрежеде қалыптасқан. Қ. Мырзалиев жинағында да бұл дәстүр жалғасын тапқан. Ақынның қара өлең ұйқасында жа-

зылған барлық өлеңдері он бір буынды өлшемдегі өлең екендігін атап өтуге болады (100%).

Ұйқастың *ааба* үлгісінде жазылған өлеңдер Қ. Мырзалиев жинағындағы “Тыс” және “Астар” атты әр екі бөлім құрамында кездеседі. Яғни, “Тыс” бөлімінде “Ауылдағы алғашқы күн”, “Арманына жеткен ауыл”, “Мамыр мен тамыр”, “Еңбек және сұлулық” сияқты көптеген өлеңдері байқалса, “Жасым болса келіп қалды кемелге...”, “Бірте-бірте айқындалып әжімім...”, “Айта алмаймын кеткен жоқ деп түгім де...” атты өлеңдері “Астар” бөліміне тән.

Арулармен тектес көктем қылығы,
Алып ұшқан көңілдердің күлігі.
Сыр шашпайтын тұйық жандар шешіліп,
Ашылғандай құпиялар құлығы.

(Көктем құдіреті)

Қ. Мырзалиев жинағында *ааба* түрдегі бұл ұйқас әр қандай тақырыптағы он бір буынды өлеңдерде кең түрде қолданылған. Яғни, ақын “Мамыр мен тамыр”, “Көктем құдіреті”, “Екі көктем” дегенге ұқсас өлеңдерінде табиғаттың сырларын ашып берсе, “Қызығамын ғашық болған қос гүлге...”, “Самай шашың бәрін еске салады...”, “Қызғалдаққа толған кезде көркем қар...” сияқты өлеңдерінде лирикалық сезім күшті. Өлеңдерінің қай тақырыпта жазылуына қарамастан, ақын философиялық характердегі өлең жолдары арқылы оқырман-қауыммен ақылдасады. Ақын жинағындағы бұл ахлакий дүниенің барлығы жай және өткінші қара өлең ұйқасы негізінде құрылған.

Ерекше назар аударатын жайт, Қ. Мырзалиев жинағында көп орынды иелеп отырған қара өлең ұйқасы С. Мәмәтқұловтың біз талдаған өлеңдер жинағында мүлдем байқалмайды. Ақын жинағында қара өлең үлгісіндегі өлеңдер жоқтың қасында. Нақтылап айтатын болсақ, он бір буынды өлшемнің 4+4+3 өрнегінде тек қана жеті өлең жазылған болса, 4+3+4, 3+4+4 түрдегі бунақтар ырғағына салынатын өлең тармақтары байқалмайды. Қара өлеңнің 4+4+3 өрнегіндегі “Мән ыава болсам”, “Йолда”, “Бәзидә”, “Телевизор” деген өлеңдер таза шалыс (*абаб*) ұйқаста жазылған болса, “ғалжат”, “Кәтмәс болуп келиңдар, мана” атты шығармаларда шалыс (*абаб*) және кезекті (*абвб*) ұйқастар аралас түрде келген. “Өлүк там” ыққидә баллада” деген дастаны болса бастан-аяк егіз (*аабб*) ұйқаста жазылған.

Яқ, мән әнди чиқмай башқа узитип,
Жирақ –йеқин йолға сени йеқинлар,
Хуш келиңдар силәр маңа йол тутуп,
Кәтмәс болуп, қайтмас болуп келиңдар.

(Кәтмәс болуп келиңдар маңа)

Келтірілген өлең жолдары *абаб* үлгісіндегі шалыс ұйқаста жазылған. Яғни, бұл ұйқаста келген өлеңнің бірінші тармағы үшінші тармағымен, екінші тармағы төртінші тармағымен ұйқасады. Көріп тұрғанымыздай, ақын жинағындағы он бір буынды өлшемдерде шалыс ұйқас өнімді қолданылған. Ақын үшін өз ой-өрісін жеткізу осы ұйқаста қолайлы сияқты. Ескерер жайт, ұйқастың бұл түрі С. Мәмәтқұлов жинағында негізгі орынды иелейді. Яғни, аталған ұйқас үлгісінде 2641 өлең тармағы жазылып, олар 74,1%-ды құрайды. Бұл жерден біз, Қ. Мырзалиев пен С. Мәмәтқұловтардың талданған жинақтарында бірінші орынды әртүрлі ұйқастардың орын алғанын аңғардық. Бұл арқылы олар өзара ерекшеленеді, ал екеуінің де ұқсас жері Қ.Мырзалиев та, С. Мәмәтқұлов та ауыз әдебиетіне тән ұйқастарды кең түрде пайдалану дәстүрін жалғастырған.

Шалыс ұйқастың тамыры қара өлең ұйқасына ұқсас халық ауыз әдебиетімен байланысты. Кейбір ғалымдар тарапынан ұйқастың бұл түрі орыс поэзиясынан алынған деген асығыс айтылған пікір М. Мырзахметов еңбегінде өз шешімін табады. Ғалым бірнеше факттер арқылы дәлелдеп, пікірін төмендегіше тұжырымдайды: “Қазақ поэзиясының табиғатына тән шалыс ұйқастың бастапқы элементтері қазақтың өлең жолдарында, мақал-мәтелдерінде, тіпті сонау орта ғасыр жәдігерлігі Махмұт Қашғаридың сөздігінде, жұмбақ өлеңдерде яғни, әртүрлі жанрадағы шығармаларда да кездеседі. Шалыс ұйқас қазақ поэзиясы үшін кездейсоқ құбылыс емес” [5,184]. Бұл орынды айтылған пікір. Егерде шалыс ұйқас бұрын қолданылмай, кейінгі уақыттарда орыс поэзиясынан байымдалған болса, онда оның дамуы бүгүнгі күнде мұндай жоғары сатыға көтерілмес еді. “Абайдан бастап қазақ өлеңінде екінші түрде ауысқан шалыс ұйқастың шығу төркіні де ХІ ғасырдан әлде қайда арыда жатыр” [5,17]. Шалыс ұйқас негізінен халық ауыз әдебиетінде басқа өлшемдерге қарағанда жеті, сегіз буынды үлгілерде кең қолданылған. Қазіргі заман поэзиясында, шалыс ұйқастың қолданылу өрісі кеңейді, оның элементтерін көптеген өлеңдерде кездестіреміз. Пікірімізге С. Мәмәтқұловтың қаламына сай өлең тармақтары дәлел бола алады. Яғни, бұл топқа ақынның “Йол бойида егиз дөң”, “Муқәддәс ялған”, “Мән ыава болсам”, “Қурулушчи қиз”, “Яқ, кәчүрмәймән”, “Қарикөл қозисиниң монологи” сияқты көптеген өлеңдері кіреді. Шалыс ұйқас ақын жинағында 50%-ды құрайтын он бір буынды өлшемдегі өлеңдердің 41% -ында кездеседі.

Бірақ, бұл өлеңдер өлшемнің жоғарыда аталған өрнектерінде емес, 6+5 (3+3+5) түрдегі өзгеше ырғақтық бунақта жазылған. Ақынның бұл топтағы өлеңдерінде шалыс ұйқасты қолдануы ұтымды шыққанын атап өту керек. Шалыс ұйқас Қ. Мырзалиев жинағында екінші орында тұрады. Ақын жағынан жазылған 532 тармақ 16,5%-ға тең. Пікірімізге “Дүние құдіреті”, “Терісқакпай”, “Жынды жігіт пен ақылды арудың айтысы”, “Бармағымнан бал ағып...”, “Ой және тыныштық”, “Ақ әлем”, “Сенбілік” сияқты өлеңдері дәлел бола алады.

Көңіл шіркін қамығар:
Қанша өмірдің масылы
Адамның да аңы бар,
Аңның да бар асылы.

(Көңіл шіркін қамығар...)

Қ. Мырзалиевтің біз талдаған өлеңдер жинағында *абаб* түрде ұйқасқан өлеңдердің барлығы жеті, сегіз буынды өлшем негізінде жазылған. Ақынның ауыз әдебиет үлгілерін жан-жақты үйренуде өлшемдік құрылысын ұтымды қолданғанына тағы да көз жеткіземіз.

С. Мәмәтқұлов жинағында екінші орында кезекті ұйқас (*аббб*) тұрады. Кезекті ұйқаста өлеңнің екінші және төртінші тармақтары ұйқасып келеді де, бірінші, үшінші тармақтар ұйқасудан тыс қалады. Академик Қ. Жұмалиев ұйқастың бұл түріне мысал келтіре отырып, пікірін төмендегіше қорытындылайды: “Кезекті ұйқас өлеңнің шумағына қарай осы ретпен келе береді. Егер өлеңнің бір шумағы 4 жолдан тұрса, онда 1–3-жолдары бос қалады, ұйқасатын 2–4-жолдары болады. Ал, шумақ бірнеше жолдардан тұрса, жоғарғы тәрізді, ылғи тақ жолдары ұйқасыз қалып, жұп жолдары ұйқасып отырады” [4,182]. Ауыз әдебиетінің көптеген үлгілерінде бұл ұйқасты кездестіруге болады. С. Мәмәтқұлов жинағында кезекті ұйқаста келген өлең тармақтарының саны 412 болып, олар 11,6% -ды құрайды.

Ойнақлап булут су сепип өтті,
Күн чиқти униц кәйнидин парлап.
Көлчәк-көлчәк су, го я йол көзи,
Һәр йәрдә ятар мөлдүрләп қарап.

(Сәйлидә)

Ақын қаламына сай “Ерик бойида”, “Кочида ахшам” “Киндик ана”, “Гүләнгүч”, “Тағдики учришиш” деген өлеңдердің барлық шумақтары аталған ұйқас негізінде жазылған. Бірақ, бұдан әр қандай өлеңнің бастағы шумақтары қайсы түрінде ұйқасқан болса, кейінгі шумақтардағы тармақтар сол түрде ұйқасу керек деген пікір туындамау қажет. Ақын қара өлең ұйқасынан бастап, кейінгі шумақтарды шалыс ұйқасқа түсіруіне де болады. Бұл әрине ақын-

ның қалауына байланысты. Мұндай өзгерістік Қ.Мырзалиевтің талданған өлеңдерінде аз байқалғаным енен С. Мәмәтқұловтың жинағында жиі кездеседі. Ақын өлеңдерінде негізінен шалыс және кезекті ұйқастардың араласып қолданылуы көп байқалады. Пікірімізге ақынның “Мәйли гүл үзүлсун” (1=абаб қалғ. абвб), “Жирақта сәндин жүргөндө ялғуз” (4=абвб қалғ. абаб) “Бир чинэ аш” (1=абвб қалғ. абаб) “Пәкәт қалдурди қәлбимдә арзу” (1,2=абаб, 3=абвб), “Мәлидики бир седә” (1,3=абаб, қалғ. абвб) деген өлеңдері дәлел бола алады. Кезекті ұйқас ақынның әр бір өлшемде жазылған өлеңдерінде кездеседі. Бұл ұйқас Қ. Мырзалиевтің талданған өлеңдер жинағында байқалмайды. Ақын жинағында үшінші орында егіз ұйқас (аа) тұрады. Бұл ұйқас ақын қаламына сай 40 өлең жолында байқалады. Яғни, олар 1,3%-ды құрайды. Ақынның егіз ұйқас негізінде жазылған өлең тармақтары “Тыс” атты бөлімде “Көкек айы” деген өлеңде байқалса, “Астар” бөлімінде “Шыдаймын ғой, қайтейін, өлсем де енді...”, “Кәриялар кеміп қалған сияқты...” деген өлеңдерінде кездеседі.

Кәриялар кеміп қалған сияқты.

Дәриялар кеуіп қалған сияқты.

Арулардың құты қашқан сияқты.

Аруананың сүті қашқан сияқты.

(Кәриялар кеміп қалған сияқты...)

Келтірілген өлеңнің әр бір шумағы екі тармақтан тұрады. Тармақтарда ұйқастық жағынан сырт қалған сөз жоқ десекте болады. Өлеңде бұл тәртіп бастан-аяқ осы түрде жалғасады. Бірінші шумақта “кәриялар-дәриялар”, “кеміп-кеуіп” деген сөздер мен екінші шумақта “арулардың-аруананың”, “құты-сүті” сияқты сөздер анафора түрде келген. “Қалған сияқты, қашқан сияқты” деген сөздер қайталану арқылы алдыңғы сөздерге ерекше мән беру, назар салу үшін қолданылған. ғаруз уәзінде сөздердің мұндай қайталануы рәдиф деген намен белгілі. Өлеңтану ғалымы А. Хамраев өз еңбегінде ұйқастан басқа анафора және рәдифтік қайталанулардың өлең ыр-ғағын күшейтетінін ескертеді [6,10]. Көріп тұрғанымыздай, өлең тармақтарының тек соңғы сөздері ғана емес, сондай-ақ, басындағы, ортасындағы сөздерде де ұйқасып келуі мүмкін.

Егіз ұйқас С. Мәмәтқұлов жинағында үшінші орынды алады. Бұл түрде жазылған 364 өлең жолы 10,2%-ды құрайды. Ақын жинағындағы “Өлүк там нәккидә баллада”, “Бир кейната вә үч келин” атты балладалары аталған ұйқас негізінде жазылған. Аталған бірінші баллада он бір буынды өлшемдің 4+4+3

өрнегінде жазылған болса, екінші шығармада жеті және сегіз буынды тармақтар алмасып келеді.

Жалпы қазақ және ұйғыр поэзияларында ұйқастың түрі толып жатыр. Мұндай ұйқастық әр түрлілік Абай поэзиясымен тығыз байланысты. Абай қолданған ұйқастардың жаңаша құрылымы тек қазақ поэзиясында емес, сондай-ақ ұйғыр, өзбек ж.б. түркі тілдес халықтар әдебиетінде де кездеседі.

Қ. Мырзалиевтің “Өлген артық...”, “Сыйлай білсең ата-баба...” (1=аааа, қалғ. ааба) атты өлеңдерінің бірінші шумағы шұбыртпалы ұйқас негізінде жазылып, қалған шумақтары қара өлең ұйқасына түседі. Аталған өлеңдердегі аааа түрде үйлескен бұл тармақтар ақын жинағында 0,2%-ға тең.

Сыйлай білсең ата-баба мұрасын,
Қазақтардан табылады жыр асыл.
Сол асылға қосасың да бір асыл,
Үлкендерден бата тілеп тұрасың.

С. Мәмәтқұлов қаламына сай “Еңтимал бир нәрсә көрүнди маңа” және “Малеевка–ижатқар өйі” атты өлеңдер шумақтарында ұқсастық байқалады. Яғни, әр екі өлеңнің бірінші шумағындағы соңғы тармақ, басқа шумақтардың соңында қайталанып отырады. Одан сырт, ақынның “Мән ишәнгән тағлирим” атты өлеңінің бесінші шумағы абваб түрінде ұйқасқан.

Бирақ һаят, һаят –чәксиз сәйярим,
Охпаш әмәс сәндә көрүнгән һәр тағ.
Бири –азғал, бири –қия, әгир йол,
Бири у четидә аққан дәрияның –
Издәп, бурулимән йолумдин шу чағ.

Ақын шығармашылығында мұндай ұйқастар арқылы жазылған 25 тармақ кездеседі (0,7%). Байқасақ, үшінші тармақ артық сияқты көрінеді. Яғни, өлеңде бұл жол болмаған болса, әдеттегі шалыс ұйқас (абаб) келіп шығатын еді. Бірақ, ақын үшін өз пікірін жеткізуде сол тармақ өте қажет болғандықтан, абваб түрдегі ұйқасты қолдануды жөн көрген. Ақынның аталған өлеңіндегі үшінші яғни, ұйқастан тыс қалған тармақ, ақынның өзге өлеңдерінде өзінің ұйқастық маңызын табады. Яғни, С. Мәмәтқұлов “әсләш” атты өлеңінің бірінші және он екінші шумақтарында абвабв түріндегі ұйқасты қолданады. Бұл түрдегі тармақтар ақынның талданған өлеңдер жинағында 0,3%-ға тең. Силлабикалық өлең жүйесінде ұйқастың аталған үлгілерінде жазылған өлеңдер өте сирек кездесетіндіктен, Қ. Жұмалиев еңбегіндегі ұйқастар классификациясының құрамында қарастырылмаған [4,162].

Ақындардың аталған өлең жинақтарында ұйқа-

стардың қолдану ерекшелігін талдау барысында Қ. Мырзалиевтың халық ауыз әдебиетіне тән үлгілерді шеберлікпен қолданып, өлең құрылысының дәстүрін жалғастырғанына көз жеткізсек, С. Мәмәтқұлов шығармашылығына ғаруз уәзіні әсерін тигізгендігі айқындалды. Сондай-ақ, ақындар ескі үлгілер негізінде пайда болған өзгеше ұйқас түрлерін де қолданған. әр екі ақынның силлабикалық өлең жүйесінде ұстаған орны ерекше.

ӘДЕБИЕТ

1. *Жармұхамедов М.* Айтыстың даму жолдары. Алматы: ғылым, 1976. 68 б.
2. *Шамшадин Керим.* Қазақ жұмбағы. Алматы: Санат, 1999. 248 б.
3. *Ахметов З., Шыңбаев Т.* әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Алматы, 1996. 240 б.
4. *Жұмалиев Қ.* әдебиет теориясы. Алматы: Мектеп, 1969. 244 б.
5. *Мырзахметұлы М.* Абай және шығыс. Алматы: Қазақстан, 1994. 208 б.
6. *Һәмраев А.* Нәзәрийәвий нұқта вә бәдийй тәсәввур. Бишкек, 2002. 127 б.

Резюме

В этой статье анализируются особенности употребления видов рифмы в поэтических произведениях казахских и

уйгурских поэтов на примере творчества К. Мырзалиева и С. Маматқұлова. Объектом анализа послужили поэтические сборники «Кокпар» и «Мехрим».

Summary

In the article particularities of various types of rithms in poetic works of the Kazakh and Uyghur poets such as those by K. Myrzaliev and “Mehrim” by S. Mamatkulov are studied. The main object of the study are poetic volumes “Kokpar” and “Mehrim”.